

«El nostre Erasme»

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 27-07-2015

L'expressió d'En Joan Lluís Vives «el nostre Erasme», porta En Jordi Bilbeny a reflexionar sobre els altres girs que apareixen als escrits del filòsof valencià en cartes a Erasme, on es parla tant de «la nostra pàtria» com de «la nostra llengua». Compartien pàtria i llengua Erasme i Vives? Aquest article ho explica.

Al 1520 En Joan Lluís Vives editava a Anvers les seves *Declamationes Syllanae*. L'obra és una col·lecció de discursos atribuïts a «diversos personatges romans de l'època de Sul·la (138-78 aC), en què els suposats oradors defensen postures diferents i contràries sobre si el “dictador” Sul·la havia de dimitir, com efectivament féu a l'any 79, o no»¹. De les dues dedicatòries, n'hi ha una que Erasme adreça a l'«Il·lustríssim Ferran, comte de Nova Àguila, Canonge de Colònia»², on li fa saber que En Vives, «mentre els altres dormen, ell declama serenament i sàvia, nou imitador d'un gènere antic». Llavors, acte seguit, escriu: «Aquesta glòria, la ressuscita el nostre Vives per a la seva Espanya»³. Erasme parla clar d'«el nostre Vives», però matisa que la feina de restauració de la cultura clàssica que du a terme és un gran bé per a «la seva Espanya». Amb la qual cosa s'entén que ambdós erudits compartien amistat, feina i ideals, però no pas pàtria. El sentit d'aquest gir, m'hauria passat desapercebut si no fos que, a la segona dedicatòria –la que En Vives li adreça al Príncep Ferran, Arxiduc d'Àustria i germà del rei Carles I–, ens fa saber que aquest ja tenia la Institució del Príncep Cristià «del nostre Erasme»⁴. «El nostre Erasme» –és clar–, com «el nostre Vives», podia indicar novament una pertinença literària, intel·lectual, ètica o, fins i tot, espiritual. Però també, per tal com la dedicatòria anava destinada al príncep Ferran, i aquest havia nascut i havia estat educat a Espanya, l'expressió també podia connotar una pertinença patriòtica o nacional. I, en aquest cas, no hi ha cap afegitó, com en el text d'Erasme, que ens ho desdibuïxi o desdigni. Que Erasme parli públicament d'«el nostre Vives» i que símilment En Vives parli d'«el nostre Erasme» ja fa anys que em va cridar fortament l'atenció. Quin sentit podria tenir? El text s'hauria entès igualment sense aquest «nostre» tan particular. Però ambdós el fan servir per revelar quelcom en comú que, de no haver-se escrit, ningú no hauria trobat a faltar. Ara m'adono que, fins i tot, el missatge és, en sengles dedicatòries, al mateix llibre. I si aleshores ja vaig sospitar que potser, tant l'un com l'altre, ens volien il·luminar algun aspecte poc conegut

de la seva amistat o de les seves vides, avui, en rellegir-ho i repensar-m'ho, m'adonc que és més que versemblant que fos així.

En Vives, en tant que hispà i en tant que català, podria haver emprat un gir com aquest amb tota la intenció del món a fi que se sabés que ell i Erasme compartien nació. Suposo que l'expressió sobredita havia de tenir alguna mena de contingut molt menys inofensiu del que ens pensem, car deixava palès quelcom que la censura d'estat no volia que transcendís, perquè fou suprimida diligentment de la dedicatòria de la segona edició, publicada a Basilea al 15385. No va ser així, en canvi, per al text d'Erasme que també ho insinuava, per tal com l'ambigüitat «del nostre Vives per a la seva Espanya» ho salvava in extremis, i es va mantenir inalterat en aquella segona edició. Nogensmenys, «el nostre Erasme» d'En Vives, sense cap altre més atenuant, significaria quelcom més que una pertinença amistosa i purament ideal i ens permetria entrellucar que podia encloure connotacions nacionals. Raó per la qual –suposo– s'esborraria. I, atès que En Vives, com l'Ausiàs March, era un «Valencià de Nació Català»⁶, ¿es podia haver donat el cas que Erasme –que sabem del cert que no era castellà– també hagués estat català? Va ser, realment, així? N'han quedat rastres –baldament siguin textuals– que ho permetin conjecturar?

En una carta d'En Vives a Erasme, datada a Bruges el 13 de juny del 1527, li escriu que a Espanya ja ha aparegut la traducció de l'Enquiridió: un llibre la lectura del qual serà fonamental per sortir de la ignorància, la tirania i la servitud. I puntualitza: «Servitud que, si a tot arreu és insuportable, ho és als països cristians, en especial a la nostra pàtria, on no la toleren ni els esclaus ni els ases»⁷. I tot seguit, després d'exposar-li com s'han acarnissat «els frares» contra aquest llibre i contra Erasme mateix, i com a partir d'aquí s'ha engegat una lluita enèrgica, «com diuen els metges, entre la malaltia i la natura», amolla que «mai no he tingut més gran esperança que la nostra Espanya arribi a conèixer-te i entendre't», perquè «d'aquests aldarulls i conteses sortiren sempre situacions esplèndides per a una magnificència i esplendor majors»⁸. Tornem-hi. Si bé es poden interpretar ambdós paràgrafs en el sentit que «la nostra pàtria» i «la nostra Espanya» fan referència estricta a En Vives i el seus compatriotes valencians, catalans o hispànics, no pas per això podem excloure'n una altra lectura: que En Vives i Erasme compartien una mateixa pàtria i una mateixa Espanya. Que la pàtria d'En Vives i d'Erasme era la mateixa. El text en permet la lectura i, malgrat totes les inèrcies biogràfiques conegudes, seria d'una gran desídia mental no considerar-ne aquest significat i posar-lo sobre la taula de les noves disseccions semàntiques i conceptuals.

En una altra lletra a Erasme, signada a Bruges el 18 de març del 1527, En Vives ara li escriu: «A Espanya el teu Enquiridió començà a parlar en la nostra llengua i, verament, amb aprovació del poble»⁹. En aquest fragment del text, podríem llegir tan sols que el llibre era escrit en català, perquè aquesta era la llengua d'En Vives i dels seus compatriotes o podem interpretar que tant En Vives com Erasme tenien una llengua materna comuna. Si fos així, la llengua comuna només podria ser el català i, per això mateix, En Vives li diu amb tota la normalitat del món que l'Enquiridió s'havia traduït a Espanya al català, començant, per tant, «a parlar en la nostra llengua». S'entén: en la llengua d'En Vives i d'Erasme. Com no costa gaire d'entendre, i passava llavors tan sovint amb un munt de llibres redactats en català¹⁰, la primera edició espanyola d'aquest Enquiridió, escrita en la llengua d'En Vives, i editada «sens dubte al 1524»¹¹, ha desaparegut per sempre més i avui tan sols en conservem la d'En Jorge Costilla, feta també a València, al 1528, si bé aquest cop ja traduïda al castellà «por mandado del muy Illustre y Reverendissimo señor Don Alonso Manrique, Arçobispo de Sevilla, Inquisidor General»¹².

En favor d'això –vull dir del fet que la primera o primeres edicions perdudes de l'Enquiridió fossin editades a València i en català– em plau remarcar que, com assenyala En Miguel Avilés, «a ran de la traducció i publicació a Espanya de l'Enchiridion militis christiani d'Erasme, es forja un ample moviment d'oposició a l'il·lustre escriptor»¹³. En Vives ho corrobora de tot en tot en una lletra a Erasme: «Penso que aquest esvalot prové de la traducció del teu Enquiridió»¹⁴. És a dir, que la publicació del llibre va provocar una reacció en contra, que ens indica que va tenir, com sabem per altres fonts, una enorme acceptació popular. Llavors, i atès que, per En José Nieto, «quan l'Enquiridió aparegué en castellà, el moviment dels enllumenats ja havia estat eradicat per la Inquisició de Toledo»¹⁵, és de còngrua deducció concloure que el primer moviment general que l'aparició del llibre va sollevar i que va activar la Inquisició en contra seva i la dels seus promotors i seguidors, només podia ser una edició catalana no editada a Castella: l'edició esborrada de què parla En Vives.

L'ús de l'expressió «en la nostra llengua» referit a «la nostra llengua catalana», En Vives la torna a fer servir novament en un altra carta a Erasme, signada a Bruges el 20 de juliol del 1527, «a la festa de Santa Margarida»¹⁶. Aquí escriu que «l'Àlvar també m'envià una carta en espanyol de [l'Alfons] Virués a un frare menor de gran autoritat i prestigi. Aquesta carta circula per Espanya i és llegida amb la general aprovació de tothom. És elegantíssimament escrita en la nostra llengua»¹⁷.

Ara bé: l'Alfons Virués era natural de València. En Vicent Ximeno ens diu que «fou Metge de professió i un dels homes eminents que han il·lustrat aquesta Ciutat. Fou pare del Doctor Jeroni Virués i del Capità Cristòfor Virués,

ambdós escriptors, com veurem més endavant, i del Doctor Francesc Virués, Sacerdot, Teòleg i Beneficiat de la Santa Església de València, i Poeta molt discret com s'infereix d'algunes poesies seves que han quedat Manuscrites»¹⁸. I, sense perdre petja, ens adreça que «era Alfons coetani i amic d'En Joan Lluís Vives, amb qui tenia comunicació literària; i, sens dubte, serien les seves cartes molt erudites», perquè, «en una que En Vives escriví a Erasme el dia de Santa Margarida del 1527», lloa la seva erudició i el seu elegantíssim estil literari¹⁹. I rebla: «En Vives mateix fa esment de set Cartes del Doctor Alfons, quatre de Valencianes i tres de Llatines»²⁰.

És a dir, que si En Virués era, com En Vives, valencià; si li va escriure en llengua catalana diverses cartes, de les quals només se n'han conservat quatre; i, com En Vives, per tant, tenien la llengua catalana com a llengua materna comuna, quan aquest escrivia a Erasme que en guardava una d'escrita «en la nostra llengua», tant podia fer referència solament a la llengua comuna d'ell i d'En Virués, com a la llengua comuna d'ell, En Virués i Erasme, car el text permet aquesta darrera lectura sense cap mena d'hesitació interpretativa.

Aprofitant l'avinentsa, vull rellevar que l'amistat i la relació epistolar entre En Vives i En Virués, com es desprèn del que vinc adduint, va ser més que notable, com importantíssim el compromís del darrer amb la causa erasmista. I crec que, per això mateix, quan En Josef Rodríguez l'esmenta a la seva Biblioteca Valentina, si bé reconeix que era «valencià. Doctor en Medicina», tot seguit, on hauria d'haver comentat les seves obres, les seves cartes i la seva relació amb En Vives i Erasme, tal com feia al mateix any el seu compatriota Vicent Ximeno, el censor, amb l'òbvia voluntat d'esborrar-ne la memòria, interpola: «No tinc notícia de Pàtria, d'Escrips, ni del temps en què visqué. Ho he preguntat a Metges, Ancians, i Assabentats, i no el coneixen»²¹. Per això, si bé a la segona meitat del segle XIX era tingut encara per «valencià, metge eminent», i «docte humanista, amic d'En Joan Lluís Vives»²², no és estrany, per tant, que avui dia sigui considerat castellà per tots els autors moderns i, fins i tot, se l'esmenti i se'l conegui com a Alonso Ruiz Virués²³. Amb la qual cosa podem veure que la descatalanització de l'entorn erasmista d'En Vives i la descatalanització mateixa de l'erasmisme és una realitat resseguible i documentada i molt més profunda del que mai no ens haguéssim pogut imaginar.

En Vives també fa servir l'expressió de «la nostra llengua» en una nova missiva adreçada a En Joan de Borja, Duc de Gandia, del 1528, on li expressa que, després d'editar *De Institutione Feminae Christianae*, havia fet, de cara a un tractat que preparava sobre la instrucció i formació del marit, algunes anotacions tal com si li acudien. I matisava: «I ho feia en la nostra llengua espanyola»²⁴. Com que la llengua d'En Joan de Borja, fill de Gandia²⁵, era també el català, el gir «en la nostra llengua espanyola», torna a connotar que tant es podia tractar de la llengua comuna entre Joan de Borja i En Vives, com de la llengua comuna entre En Joan de Borja, En Vives i Erasme. Aquest –el de la comuna pertinença lingüística–, és un aspecte fonamental que passa per alt En Francisco Calero en glossar el paràgraf, puix creu que, pel fet que En Vives li comentí a En Joan de Borja que va escriure aquelles anotacions «en la nostra llengua espanyola», és que «això vol dir que la primera versió d'Els deures del marit l'escriví en castellà»²⁶. En Calero, a més a més, sembla oblidar dues coses fonamentals per a la nítida comprensió de la realitat. La primera, que a començament del segle XVI, el terme «espanyol» o «hispanà», pel fet que a Espanya hi havia diverses nacions i llengües, no va ser mai –i quan dic mai vull dir mai– sinònim exclusiu i exclouent de «castellà». I la segona: que hi ha una gran quantitat d'exemples que objectiven amb una transparència incontestable que els catalans són anomenats arreu –tant per ells mateixos com per estrangers– hispans o espanyols i que quan es parla de la llengua espanyola és que hom fa referència a la llengua catalana, que aleshores, dins els límits estrictes de la Península Ibèrica, era molt més estesa i comuna del que avui entenem²⁷. Si a això hi afegim que tant En Joan de Borja com En Vives eren valencians i, per tant, espanyols; i que ambdós tenien el català com a llengua pròpia i comuna, no hi ha d'haver marge d'error per interpretar «la nostra llengua espanyola» de què parla En Vives, com «la nostra llengua catalana».

Anem veient, doncs, cada vegada amb més detall i precisió, que expressions com «la nostra pàtria» o, més específicament encara, «la nostra llengua», en textos d'En Vives adreçats a Erasme, es poden interpretar en el sentit que tant En Vives com l'Erasme compartien pàtria i compartien llengua. I que això només seria possible si ambdós fossin hispànics i, per tant, de Nació Catalana. D'aquí també en provindria la locució «el nostre Erasme» –i «el nostre Vives», en boca d'Erasme– i, a nivell geogràfic, encara, «la nostra Espanya». Però, amb tot i això, ¿ha romàs algun altre rastre a la documentació que, en aquest sentit, ens pugui ajudar a aportar-hi una mica més de llum?

I tant. Tenim una carta d'En Vicenç Navarra a l'Alfons Valdès, datada a Barcelona el 25 d'octubre del 1528, en què li relata una visita que han fet a la biblioteca de Sant Jeroni de la Murtra, on l'escrivà reial Rafael Joan «demanà el Nou Testament traduït per Erasme». Al moment, «el prior, talment picat per una serp, digué: “És que havíem de tenir, en aquest celler tan sant de Cedar, llibres d'heretges? No tenim aquesta infàmia; ben al contrari. O és que no sabeu, digué, que aquest heresiarca, condemnat pel Sant Concili de Burgos, fugí cercant la salvació?”»²⁸. Baldament el text no ho expliciti, el fet que Erasme hagués de fugir, condemnat per un Concili espanyol, i siguin catalans els qui ho comenten de Catalunya estant, ens indica que el filòsof va haver de marxar d'algun regne d'Espanya, cosa que no hauria passat mai si no s'hi hagués trobat. O si no hi hagués viscut. I el que és encara més important i transcendent:

al 1528 hi havia a Catalunya un Nou Testament traduït per Erasme. Fet que s'adiu del tot a la política d'Erasme de fer arribar el missatge evangèlic a tothom, ja que, segons ell, «si es creu el que jo dic, l'Evangeli serà llegit pels llauradors, pels ferrers, pels paletes, pels teixidors, fins i tot per les dones públiques i els seus rufians»²⁹. Un ambient cultural, per cert, impossible de trobar a Castella, on les masses populars eren analfabetes, però, en canvi, que encaixa amb l'estructuració social catalana plena de menestrals i burgesos amb àvides inquietuds lectores. Així, quan En Furió i Ceriol, molt pocs anys després, al 1556, reivindicava al seu llibre Bononia que la gent del seu país, entre les altres gents, pogués llegir les Escriptures en la seva pròpia llengua, ho feia quasi en termes idèntics: «Que llegeixin, doncs, l'Escriptura Sagrada, els cuiners, els sabaters, els artesans, els forners, els paletes i els apedaçadors. Que llegeixin l'Escriptura els emmetzinadors, els adúlter, els homicides»³⁰.

Finalment, i en conseqüència, atès que «l'erasmisme no donà a Espanya, en aquesta època, una versió castellana de la Bíblia»³¹, però en canvi n'hi va haver una en català publicada, a parer d'En Marià Aguiló, «devés l'any 1515»³²; i atès que el corrent per traduir també al castellà el Nou Testament, segons En Bataillon, «no tingué cap resultat eficaç»³³, caldria interpretar que aquest Nou Testament traduït per Erasme en llengua vulgar, pel fet que hom el demanés a Catalunya, havia de ser necessàriament en català, puix aquesta era la llengua dels catalans. I és clar, com em suggereix En Mayolas, «podria tractar-se perfectament d'una separata de la Bíblia Valenciana que s'havia reeditat entre el 1515 i el 1518, aprofitant la mort de Ferran el Catòlic i un interregne esperançador, on la Inquisició va perdre el control absolut que havia tingut sobre la impressió de textos sagrats en llengua catalana». En conseqüència, quan En Vicenç Navarra relata que En Rafel Joan s'interessava per saber si a la biblioteca de Sant Jeroni de la Murtra hi havia el Nou Testament traduït per Erasme, per tal com hi havia un edició de la Bíblia en català, publicada uns deu o dotze anys enrere, cal deduir que també hi va haver un Nou Testament, integrat a la Bíblia, però del qual se'n podia, perfectament, haver preservat una edició independent, recordada a la missiva d'En Navarra. Amb la qual cosa tindríem que la llengua materna d'Erasme, com ara suggeria En Vives i suara ho delataven els seus escrits, era el català.

Llavors, amb aquesta presència esborrada d'Erasme a Espanya, que podria denotar la seva hispanitat obliterated amb tot el pes i la força de la censura; tenint presents totes les expressions fins ara comentades d'En Vives, per les quals podem interpretar que ell i Erasme compartien la mateixa pàtria i la mateixa llengua, i considerant la dada del Nou Testament traduït en català, és ara més fàcil anar-nos fent a la idea que realment Erasme era hispà. I que, com a hispà, perseguit per la Inquisició va haver de fugir d'Espanya i ocultar la seva personalitat. Quan l'Stefan Zweig es va encarar a les dades biogràfiques d'Erasme per escriure'n la biografia, al 1938, rubricava convençut que «el nom amb què es féu mundialment cèlebre –Erasme de Rotterdam– no era herència del seu pare o dels seus avantpassats, sinó un nom inventat»³⁴. Que no vol dir altra cosa sinó que era un pseudònim. I així, ensems, ho ha entès En Manuel Torres, pel qual «el primer que de forma conseqüent portà un pseudònim fou probablement l'anomenat Erasme de Rotterdam (que ni era de Rotterdam ni es cognominava així)»³⁵. Quant a la pàtria, l'Zweig apuntava que «no tenia pàtria ni llar: en certa manera, havia nascut en el buit»³⁶. Cosa que, si bé no es pot acceptar de cap manera, perquè tothom neix en un o altre lloc, sí que podem inferir-ne que no se sap del cert ni la seva pàtria ni el lloc on va néixer. I pel que fa a llengua, reblava: «La llengua que parlà tota la vida no fou l'holandès de la seva terra natal, sinó el llatí, una llengua apresada»³⁷. Galdosa herència per un humanista que, com tants d'altres, valoraven la llengua materna i la seva restitució en el món de la cultura i el pensament, com a quelcom essencial i dignificador de la condició humana. Amb això vull dir que ara, amb més raó, podem entendre que En Vives sabia perfectament que el seu mestre i interlocutor epistolar no era flamenc, ni que el neerlandès era la seva llengua materna. Sinó que es cartejava amb un pensador que s'ocultava i que emprava «un nom inventat». I que, per tant, si no era flamenc, bé podia ser, com he vingut suggerint fins aquí, atenint-me estrictament als textos, hispà. En Vives, en tant que íntim amic seu, ho havia de saber. I ho sabia.

Això, de retruc, ara explicaria d'una vegada per totes aquell enigma insondable que ha pertorbat una gran parts dels erasmistes, com era el d'explicar-se per què «el moviment erasmista és un moviment fonamentalment espanyol»³⁸, com apunta En José Luis Abellán. O encara, com ell mateix amollava en un altre estudi, per què «Erasme fou holandès, però l'erasmisme és espanyol»³⁹. I aleshores, i en resolució, com que som plenament conscients que Erasme no era castellà, que fos «hispà» tan sols i únicament volia dir que era «català». Català com En Vives. I justament per això, aquests dos humanistes i filòsofs tenien la mateixa llengua i la mateixa pàtria. I així En Vives ho escrivia i ho publicava. I deixava ben palès que, en parlar «del nostre Erasme» –com anys enrere va intuir la Teresa Baqué i ho acaba d'exposar magníficament En Pep Mayolas al seu llibre sobre Erasme i la construcció catalana d'Espanya⁴⁰–, calia entendre ben clarament una cosa tan senzilla com revolucionària: que «Erasme és nostre».

Jordi Bilbeny

NOTES I BIBLIOGRAFIA

1 ANTONIO FONTÁN, *Príncipes y humanistas*. Nebrija, Erasmo, Maquiavelo, Moro, Vives; Marcial Pons, Ediciones de Historia, S.A.; Madrid, 2008, p. 258.

2 Vg. Ioannis Lodovici Vivis Valentini declamationes Syllanae quinq.; In aedibus Michaelis Hillenij, Anvers, 1520, foli s/n.

3 Ídem.

4 Ídem, foli s/n.

5 Vg. Ioannis Lodovici Vivis Valentini Declamationes Sex. Syllanae Quinque; In Officina Roberti Winter, Basilea, 1538, foli s/n.

6 Vg. Las obras del famosissimo filosofo y poeta mossen Osias Marco, cauallero Valenciano de nación Catalan; traduïdes per Baltasar de Romaní, Juan Navarro, València, 1539, portada.

7 JUAN LUIS VIVES, *Epistolario*; edició de José Jiménez Delgado, Biblioteca de la Literatura y el Pensamiento Hispánicos; Editora Nacional, Madrid, 1978, carta 126, p. 468.

8 Ídem.

9 Ídem, carta 121, p. 451.

10 Vg. JORDI BILBENY, «Amagau lo valencià! Algunes dades sobre la traducció forçada d'obres literàries catalanes al castellà i el canvi de nom de llurs autors al llarg del segle XVI», <http://www.inh.cat/articles/Amagau-lo-valencia!-1-3->.

11 MARCEL BATAILLON, *Erasmo y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*; traducció d'Antonio Alatorre, Fondo de Cultura Económica, S.A. de C.V.; 5a reimpressió, Madrid, 1995, p. 190.

12 *Enquiridion: o Manual del Cauallero Christiano compuesto en latin por Erasmo*; traducció de Joan de Molina, Jorge Costilla, València, 1528, foli I.

13 MIGUEL AVILÉS, *Erasmo y la Inquisición (El libelo de Valladolid y la Apología de Erasmo contra los frailes españoles)*; Fundación Universitaria Española, Madrid, 1980, p. 9.

14 J. L. VIVES, ob. cit., carta 127, p. 467.

15 JOSÉ C. NIETO, *El Renacimiento y la otra España. Visión cultural socioespiritual*; Librairie Droz, S.A.; Ginebra, 1997, p. 367.

16 J. L. VIVES, ob. cit., carta 128, p. 475.

17 Ídem, carta 128, p. 475.

18 VICENTE XIMENO, *Escritores del Reyno de Valencia, Chronologicamente Ordenados desde el año M.CC.XXXVIII de la Christiana Conquista de la misma Ciudad, hasta el de M.DCC.XLVIII*; Oficina de Joseph Estevan Dolz, València, 1747, tom I, foli 96.

19 Ídem.

20 Ídem.

21 JOSEF RODRIGUEZ, *Biblioteca Valentina*; Joseph Thomas Lucas, València, 1747, foli 48.

22 CAYETANO ALBERTO DE LA BARRERA Y LEIRADO, *Catálogo Bibliográfico y Biográfico del Teatro Antiguo Español desde sus Orígenes hasta Mediados del Siglo XVIII*; Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra, Madrid, 1860, p. 497.

23 Vg. CELSO BAÑEZA ROMÁN; *El erasmista fray Alonso Ruiz de Virués, Obispo de Canarias (1530-1545)*; *Fontes Ecclesiae Canariensis-5*, Viceconsejería de Cultura y Deportes, Las Palmas de Gran Canaria, 2006.

24 J. L. VIVES, ob. cit., carta 143, p. 520.

25 Vg. MIQUEL BATLLORI, «El naixement de Joan de Borja i Enríquez, tercer duc borgià de Gandia», La família Borja; Obra Completa, vol. IV, Biblioteca d'Estudis i Investigacions, núm. 21, Eliseu Climent, Editor; València, 1994, p. 125-131.

26 FRANCISCO CALERO, Juan Luis Vives, autor del Lazarillo de Tormes; Colección "Minor"-17, Ajuntament de València, València, 2006, p. 20.

27 Vg. PEP MAYOLAS, «La veritable llengua espanyola al segle XVI», <http://www.inh.cat/articles/La-veritable-llengua-espanyola-al-segle-XVI>.

28 Cf. EULÀLIA DURAN i JOSEP SOLERVICENS, Renaixement a la carta; Col·lecció Estudis-4, Departament de Filologia Catalana: Secció Literatura. Universitat de Barcelona – Eumo Editorial, Vic, 1996, p. 104.

29 Cf. CARLOS GILLY, «Erasmus, la Reforma radical y los heterodoxos radicales españoles», Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII; edició a cura de Tomàs Martínez Romero, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2005, p. 259.

30 FADRIQUE FURIÓ CERIOL, «Bononia», Llibre Segon, Obra Completa; Edicions Alfons el Magnànim – Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, València, 1996, vol. 1, p. 483.

31 M. BATAILLON, ob. cit., p. 550.

32 MARIANO AGUILÓ Y FUSTÉR, Catálogo de Obras en Lengua Catalana, Impresas desde 1474 hasta 1860; Sucesores de Rivadeneyra (S.A.), Madrid, 1923, p. 5.

33 M. BATAILLON, ob. cit., p. 550.

34 STEFAN ZWEIG, Erasmo de Rotterdam. Triunfo y tragedia de un humanista; traducció de Rosa S. Carbó, Ediciones Paidós Ibérica, S.A.; Barcelona, 2005, p. 35.

35 MANUEL TORRES MARÍN, Aproximación al seudónimo literario chileno; Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 1985, p. 31.

36 S. ZWEIG, ob. cit., p. 35.

37 Ídem.

38 JOSÉ LUIS ABELLÁN, El Erasmismo Español. Una historia de la otra España; Colección Ediciones del Espejo-13, Editorial Gráficas Espejo, Madrid, 1976, p. 130.

39 JOSÉ LUIS ABELLÁN, Historia Crítica del Pensamiento Español; Espasa-Calpe, S.A.; Madrid, 1979, vol. 2, «La Edad de Oro (siglo XVI)», p. 35.

40 PEP MAYOLAS, Erasme i la construcció catalana d'Espanya; Col·lecció Descoberta-58, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2014.